

İbâdî Âlim Ebû Ya'kûb el-Vercelânî'ye Göre Halku'l-Kur'ân*

Halku'l-Qur'an According to Ibâdî Scholar Ebû Ya'kûb el-Vercelânî

Osman BİLEN**

Öz

Halku'l-Kur'ân tabiri Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığıyla ilgilidir. Bu kavram Kur'ân-ı Kerim'de yer almamaktadır. Erken dönem hadis kaynaklarında da bu tabire rastlamak mümkün değildir. Bu mesele ilâhî sıfatlar çerçevesinde tartışılmıştır. Bu tartışmaların sonucunda fırkaların ayrışmasında odak konulardan birisi durumuna gelerek, siyasi ve itikadî bir mesele halini almıştır. İtikadî ve siyasi sonuçları olması nedeniyle farklı düşünen grupların ve tarafların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Toplumda meydana gelen kamplaşmalar dolayısıyla yöneticilerin tutumlarını da etkilemiştir. Halku'l-Kur'ân konusu Abbasiler döneminde yöneticilerin sert tutumları nedeniyle içinde âlimlerin olduğu birçok kesimi olumsuz yönde etkilemiştir. Siyasi ve itikadî tartışmaları beraberinde getiren bu konunun İbâdîler tarafından nasıl tartışıldığını, hangi konular merkeze alındığını İbâdîlerin önemli bir âlimi olan Ebû Ya'kûb el-

Abstract

The term Halku'l-Qur'an is related to whether the Quran was created or not. This concept does not appear in the Holy Quran. It is not possible to come across this expression in early hadith sources. This issue has been discussed within the framework of divine attributes. As a result of these discussions, it became one of the focal issues in the separation of sects and became a political and religious issue. Due to its religious and political consequences, it has led to the emergence of groups and parties that think differently. The polarizations that occurred in the society therefore also affected the attitudes of the administrators. The issue of Halku'l-Qur'an negatively affected many groups, including scholars, due to the harsh attitudes of the rulers during the Abbasid period. We tried to reveal how this issue, which brought about political and theological debates, was discussed by the Ibâdîs, and which topics were focused on, by

* Bu çalışma "Ebû Ya'kûb el-Vercelânî (ö. 570/1175) ve İbâdiyye" adlı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. (Şırnak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Danışman: Doç. Dr. Fevzi Rençber, Şırnak, 2022)

** Dr, Milli Eğitim Bakanlığı, Öğretmen, Sosyolog, Şırnak, Türkiye / osmanbil371@gmail.com / <https://orcid.org/0000-0002-0128-5402>.

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
06.12.2023	30.12.2023	31.12.2023

DOI 10.18403/emakalat.1401080

Vercelâni'nin (ö. 570/1175) eserlerini inceleyerek ortaya koymaya çalıştık. İbâdilerin önemli âlimlerinden olan Ebû Ya'kûb el-Vercelâni'nin *ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-'uqûl* adlı eserinde Vercelâni, Halku'l-Kur'an konusunu ilâhî sıfatları merkeze alarak izah etmeye çalışmış ve bu konuda farklı düşünen fırkalara karşı eleştirilerini ortaya koymuştur. Çalışmamızda İbâdilerin Halku'l-Kur'an meselesine dair fikirlerini ve Vercelâni'nin meseleye dair görüşlerini, iddialarını ve eleştirilerini tespit etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, İbâdilik, Vercelâni, Halku'l-Kur'an, İlahî Sıfatlar.

examining the works of Ebû Ya'kûb al-Vercelâni (d. 570/1175), an important scholar of the Ibâdis. In the work titled *ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-'uqûl* by Ebû Ya'kûb al-Vercelâni, one of the important scholars of the Ibâdis, Vercelâni tried to explain the subject of the people of the Qur'an by focusing on divine attributes and He put forward his criticisms against sects that thought differently. In our study, we tried to determine the ideas of the Ibâdis on the issue of Khalq al-Qur'an and Vercelâni's views, claims and criticisms on the issue.

Keywords: History of Islamic Sects, Ibadism, Vercelâni, Halku'l-Qur'an, Divine Attributes.

Giriş

Kur'an'ın Allah kelâmı olduğu naslarla kesinleşmiştir. Ancak Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı konusu ayet ve hadislerde sabit değildir. Halku'l-Kur'an tabiri Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığıyla ilgilidir. Bu kavram Kur'an-ı Kerim'de yer almamaktadır. Erken dönem hadis kaynaklarında da bu tabire rastlamak mümkün değildir. Halku'l-Kur'an tabiri, itikadî bir sorun olarak tartışılmaya başlandıktan sonra konuya ilişkin rivayetler peygambere atfedilmiştir.¹ Bu rivayetlerde Peygamberin "Kur'an Allah kelâmıdır; mahlûk değildir." Diye açıklamada bulunduğu ve bu açıklamaların sahabeye de nispet edildiğine dair rivayetler mevcuttur. Ancak bu rivayetler metin açısından sahih olarak görülmemiştir.² Halku'l-Kur'an mevzusu Allah'ın zatı ve ilâhî sıfatlar konusu ile ilişkili tartışmaların bir uzantısıdır. Halku'l-Kur'an konusundaki ihtilaflar, Allah'ın sıfatları ile ilgili hicri ikinci asırda başlamış ve Mihne Dönemi'nde zirveye ulaşmıştır.³

¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'an" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/371-375.

² Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Kitâbü'l-Esmâ' ve's-şifât*, nşr. İmâdüddin Ahmed Haydar (Beyrut: 1405), 1/373.

³ Halil İbrahim Doğan, "Hicri IV. ve V. Asırdaki Halku'l-Kur'an Tartışmalarının Beyhaki'nin (Ö. 458/1066) Eserlerine Yansımaları", *Diyanet İlmî Dergi* LIX/2 (2023), 479.

Kur'ân'ın mahlûk olduğu konusu ilk olarak sıfatların farklı yorumlanması nedeniyle ortaya çıkmıştır. Bu konu fırkaların ayrışmasında odak konulardan biridir.⁴ Özellikle Allah'ın "kelam" sıfatı çerçevesinde tartışmalar yoğunlaşmıştır.⁵ Halku'l-Kur'ân meselesinin tarihsel sürecine baktığımızda ilk olarak bu görüşün savunuculuğunun Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) ve Cehm b. Safvân (ö. 128/746) tarafından yapıldığı kaynaklarda geçmektedir. Bu tartışmalarla ortaya çıkan fikirler kelâmî bir tartışmaya dönüşmüştür.⁶ Tartışma Abbâsî halifesi Me'mûn (ö. 218-833) döneminde zirve noktasına ulaşmıştır.⁷ Hicrî 212 yılında Me'mûn döneminde Kur'ân'ın yaratılmış olduğu resmen ilan edilmiştir.⁸ Farklı düşünen bazı âlimlerin sorguya çekilmesi ve bir kısmına eziyet edilmesi ile ilgili yönetimin tutumu Mihne olarak tanımlanmıştır. Me'mûn döneminde Mihne politikası ideolojik bir yapıya bürünerek sistemli bir şekilde devam etmiştir. Me'mûn döneminde Mihne politikasına Mu'tezilî görüş hâkim olmuştur.⁹ Abbâsîler döneminde Halku'l-Kur'ân meselesi hem itikadî hem de siyasi bir konu olarak Mihne Dönemi olaylarının odak noktasını oluşturmuştur.¹⁰ Mihne döneminde "Kur'ân yaratılmıştır" söylemi slogan olarak kullanılmıştır.¹¹ Mihne dönemi siyasi bir baskı ve ötekileştirme aracına dönüşmüştür.¹² Abbâsî halifesi Me'mûn döneminde Affân b. Müslim, Ali b. Medînî, Ubeydullah b. Muhammed, Ahmet b. Hanbel gibi birçok devrin önemli fakih ve âlimin işkencelere maruz kalmasına, hapse atılmalarına sebep olmuştur. Ahmet b. Hanbel, Kur'ân'ın mahlûk olmadığı görüşünü savunanlardandı.¹³ Bu konunun tartışılmasının bid'ât kabilinde olduğunu savunurdu.¹⁴ Halku'l-Kur'ân meselesi siyasi ve itikadî bir mesele olmakla beraber

⁴ Eyüp Gür, "Kemalpâşazâde'nin Halku'l-Kur'an Problemine Yaklaşımı", *Danışname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2022), 161.

⁵ Câbirî, *el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akideti'l-İbâdîyye*, 1/324.

⁶ Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", 15/371-375.

⁷ Câbirî, *el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akideti'l-İbâdîyye*, 1/329.

⁸ Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Osman Eskicioğlu (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1970), 206.

⁹ Mahmut Ay, *Mu'tezile-Siyaset İlişkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000), 242-243.

¹⁰ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 3/133.

¹¹ Mahmut Ay, *Mu'tezile-Siyaset İlişkisi*, 243-247.

¹² M. Yaşar Kandemir, "Ahmet b. Hanbel" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/75-80.

¹³ Nurullah Agitoğlu, "Halku'l-Kur'ân ve Rüyetullah Konuları Bağlamında İbnü'l-Mülakki'nin Buhârî'nin Bab Başlıklarına Yaklaşımı", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V/10 (Şubat 2014), 105.

¹⁴ Zehra, *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 211-212.

aynı zamanda Kur'an hakkındaki bir nazariye olarak hala bilimsel çalışmalarda tartışılmaktadır.¹⁵ Bu konunun tartışılması hem bilimsel açıdan hem de çıkış noktası itibariyle önemlidir.¹⁶

Halku'l-Kur'an meselesinde fırkaların farklı düşündüğünü, itikadi bir mesele olduktan sonra tartışılan önemli konulardan birisi olduğunu belirtmiştik.¹⁷ Mu'tezile, Halku'l-Kur'an meselesini "Tevhid" esası çerçevesinde anlamaya çalışmıştır. Mu'tezile'ye göre Allah tektir. Allah kadimdir. Kendisiyle beraber ikinci bir kadim yoktur. Allah zatı ve sıfatlarıyla tektir. Mu'tezile'ye göre Kur'an mahlûktur, dolasıyla hâdistir. Yani sonradan yaratılmıştır. Mu'tezile'ye göre bu ilâhî kelâmı yaratan Allah'tır.¹⁸ Halku'l-Kur'an meselesi Mu'tezile'nin sıfatları nefyetmesiyle başlamıştır. Allah'ın sıfatları olan *kudret, irade, semî, basar ve kelâm* sıfatları nefyedilirken, bu kavramların te'vil edilmesi ihmal edilmemiştir. Mu'tezile'ye göre Kur'an'da geçen sıfatlar isimdir. Onun vasıfları değildir.¹⁹ Mu'tezile, Allah'ın *eli (yed)* ve Allah'ın *gözü (ayn)* anlamındaki yorumları inkâr etmektedir. Bu konuda insanlara benzetilme fikrine karşı çıkmaktadır. Buradaki *yed* ve *ayn* kavramlarının mecazi olarak *nîmet* anlamında anlaşılması gerektiğini savunurlar.²⁰ Mu'tezile'ye göre Allah için *âlim* demek O'nun zâtının ispatı demektir. Yani ondan cehaleti nefyetmektir. *Kadir* demek onun zâtının ispatı demektir. Yani Allah'tan aczi nefyetmek demektir. Mu'tezile diğer zâtî sıfatları da bu şekilde açıklamaya çalışmaktadır. Yani Allah'ın sıfatlarını nefyederek anlamaya ve anlatmaya çalışmaktadır.²¹

Eş'arilere göre Kur'an Allah'ın kelâmıdır. Yaratılmış değildir.²² Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunanların küfre girdiği görüşü

¹⁵ Fevzi Rençber, "Anadolu Aleviliğinde Şecere Geleneği -Bir Ağuçen Ocağı Örneği", *Alevilik Araştırmaları Dergisi = The Journal of Alevi Studies* 3 (2013), 178.

¹⁶ Fevzi Rençber, "İslam Mezhepleri Tarihi Dersine Yönelik Görüş ve Beklentiler (Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği)", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* XI/1 (2018), 38.

¹⁷ Fevzi Rençber, "İslam Birliği İnşasında Bir Engel Olarak Mezhep-Cemaat Taassubu ve Çözüm Yolları", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* X/1 (2017), 94.

¹⁸ Muzaffer Barlak, *Kelâm'da Nübüvvet Tartışmaları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 129-142.

¹⁹ Zehra, *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 204-205.

²⁰ Ebû'l Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 290.

²¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 250-252.

²² Muzaffer Barlak, *İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Anlayışları 1 / Eş'ariler* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 21.

hâkimdir. Eş'ariler Allah'ın sıfatlarını izah ederken benzetme metodunu kullanırlar. Yani Allah'ın *yüzü* (vech), *eli* (yed) kavramlarından kasıt insanlardaki *yüz* ve *el* kavramı değildir. Burada kastedilen şey bir teşbih görevi görmektedir. Yoksa Allah'ın insanlara benzediği anlamında bir görüş değildir.²³ Eş'arilerin görüşüne göre Allah'ın yaratılanlara benzetilmesinin tenzihi konusunda bir ittifak vardır. Sıfatların mevcudiyeti konusunda bir sorun yoktur. Ancak sıfatlara yüklenen anlam, Allah'ın yarattıklarına benzemesi konusunda değildir. Eş'arilere göre Allah, arâz, cisim ve cevher değildir. Allah zaman, mekân ve yön açısından münezzehtir. Fiili sıfatlar zat-ı ilâhiye ile kaim olmayıp hadistirler. Ebü'l-Hasan el-Eş'ari ve Bâkîllânî gibi âlimlere göre Allah yaratılanlara benzemekten münezzehtir. Ancak haberi sıfatların te'vil edileceğini uygun bulmuşlardır.²⁴ Eş'ariler ve Mu'tezile Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı konusunda ilâhî sıfatlara yükledikleri farklı anlamlar nedeniyle farklı sonuçlara varmışlardır. Mu'tezile'de Allah'ın tekliğine ve kadim olduğuna bir vurgu iddiası vardır. Bu vurguya göre yaratan sadece Allah'tır. Yaratan Allah olduğuna göre onun dışında olan her şey yaratılmıştır. Bu Allah kelamı Kur'an bile olsa böyledir. Mu'tezile, Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı meselesinde tezini ortaya koyarken bir küfür korkusu taşımamaktadır. Ancak Eş'ariler açıklamalarında Allah'ın insanlara benzetileceği çekincesi nedeniyle Allah'ın sınırlandırılacağı korkusu mevcuttur. Onlara göre Allah'ın yaratılanlar gibi bir cevher değildir. Allah için bir mekân ve zaman söz konusu değildir. Bu bakış sürekli vurgulanmaktadır.

Çalışma iki başlıktan oluşmaktadır. Birinci başlık altında Halku'l-Kur'an konusunda İbâdîlerin klasik ve çağdaş âlimlerinin bu mesele hakkındaki görüşlerine başvurarak, diğer fırkaların görüşleriyle kıyaslayarak farklılık ve benzerlikleri ortaya koymaya çalıştık. İkinci başlık altında ise İbâdîler için önemli bir âlim olan Vercelânî'nin *ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ukûl* adlı eserini merkeze alınarak onun görüşlerini, ilâhî sıfatlar çerçevesinde konuya yaklaşımını ve diğer fırkalara yönelttiği eleştirilerini kapsayacak şekilde bir sonuca ulaşmaya çalıştık. Çalışmada bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına titizlikle uyulmaya çalışılmıştır.

1. İbâdîlerde Halku'l-Kur'an

Hâricî grupların hemen hepsinde Kur'an'ın yaratıldığı görüşü hâkimdir. Halku'l-Kur'an meselesi İbâdîlerin gündemine ilk olarak

²³ Zehra, *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 224-226.

²⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/447-455.

Abdullah b. Yezîd el-Fezârî ile girmiştir. Abdullah b. Yezid el-Fezârî İbâdî fıkıh ve kelam meselelerinde söz sahibi olan ilk teorisyenlerden birisidir.²⁵ İbâdîlere göre Kur'ân, Ehl-i sünnet'in görüşünün aksine mahlûktur. İbâdîlerin Halku'l-Kur'ân hakkındaki görüşleri, Mu'tezile'nin, Mürcie'nin ve Zeydiyye'nin genelinin görüşlerine benzemektedir. Temel nokta Allah'ın bir olma vasfını yani tevhid inancını ön plana çıkararak şirkten münezzeh olduğunu savunmaktır.²⁶

İbadî Müslümanlar tarafından Kuzey Afrika'da kurulan Tâhert'in imamlığını yirmi yıl süreyle yapan Ebü'l-Yakzân Muhammed b. el-Eflah'ın (ö. 281/894) Müslümanlara hitaben yazdığı mektubun merkezinde Halku'l-Kur'ân meselesi vardır. Önemli tabakat yazarlarından Dercini, eserlerinde Ebu'l-Yakzan'ın önemli bir âlim, iyi bir müderris, iyi bir müellif olduğu ve diğer mezheplere bazı konularda cevaplar yazdığından bahsetmektedir.²⁷ Bu mektup İbâdîlerin bir âlimi ve yöneticisinin bu olaya bakışının irdelenmesi açısından önem arz etmektedir. İlmi içeriği olan bir metin olmakla beraber aynı zamanda siyasi yönü olan bir metindir. Ebü'l-Yakzân, Kur'ân'ın Allah kelamı olduğu konusunda ümmetin icmâ ettiğini savunmaktadır. Kur'ân'ın bir kelam olarak kabul edilmesi durumunda ona bir "şey" denmesi gerektiğini, değil ise "şey" olmadığını kabul edilmesini savunmaktadır.²⁸ Burada "şey" kavramı bir cevher veya araz olarak anlaşılmalıdır. Eğer Allah kelamı bir "şey" olarak kabul edilmez ise dört kitapta geçtiği düşünülen kelam ortadan kalkmış olur. Eğer "şey" olarak kabul edilir ise kelam Allah'ın zâtıdır, Allah'ın kelamı, tümelin tikelin bir parçası olduğu gibi onun zâtının bir parçasıdır veya bu kelam Allah'ın zâtının dışında başka bir şeydir. Allah'ın kelamı, Allah'ın zâtıdır görüşünü kabul edenler, İsa Mesih'i Allah'ın kendisi olarak gören, Hıristiyanların Yakubiyye mezhebinin görüşüne benzer bir görüşe sahip olduklarını ifade etmektedir. Allah'ın kelamı, Allah'ın zâtıdır görüşünü savunanların bunu Allah'ın bir sıfatı gibi kabul etmeleri gerekir. Bu ortaya çıkan ilahî sıfatların beraberinde farklı anlamları getireceğinden pek mümkün olmayacağını iddia eder. Allah'ın bir tümelin parçası olduğu görüşüne karşı çıkararak Allah'ın parçalanamaz

²⁵ Bilal Taşkın, "Erken Dönem Bir İbâzî Teorisyeni: Abdullah b. Yezîd el-Fezârî'nin (II. -III. yüzyıl) Kitâbü't-tevhîd'i ve Kelâmî Perspektifi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 10 (2021), 3962.

²⁶ Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 232-240.

²⁷ Ebu Hafs Amrus b. Feth el-Nefûsî, *Usûlü'd-deynûneti's-sâfiye*, thk. Hâc Ahmed b. Hamu Karrûm (Maskat: Vizâretü't-Turâs ve's-Sekâfe, 1999), 34; Said b. Nâsır el-Gaysî, *İzâhu't-tevhîd bi-nûri't-tevhîd*, thk. Muhammed b. Mûsâ Bâbâammî - Mustafa b. Muhammed Şerîf, 1996, 201.

²⁸ Muhammed b. Eflah, *Risaletü'l-İmam Muhammed b. Eflah fi Halkul'Kur'an* (el-Mektebetü's-Şâmile el- İbâdiyye, ts.), 2-3.

ve bölünemez bir varlık olduğunu dile getirir. Çünkü parçalanma ve bölünme, parçalayan ve bölen birinin varlığına ihtiyaç duymayı gerektirir. Bu ihtiyaç sonradan yaratılmış (muhtes) bir durum ortaya çıkaracaktır. Hâlbuki Allah bu tür yakıştırmalardan uzaktır.²⁹

Ebü'l-Yakzân'a göre Kur'ân, sonradan yaratılmış olup kadim olmayan Allah'ın kelimidir. Kur'ân'ın harflerden meydana geldiğini ifade eder. Ona göre harfler, tek başına bir şey ifade etmemektedir. Bir araya geldiklerinde bir bütünlük ve mana ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla varlığı başka bir araza ihtiyaç duyan bir şeyin kadim olması mümkün değildir. Ona göre: “İnsanların konuşmalarında kullandığı harfler, kadim kabul edilirse Kur'ân'daki harfler de kadim kabul edilir ve o takdirde kendisiyle konuşulan varlık ve kendisine hitap edilen varlık olan insan henüz yaratılmamışken Allah'ın onlarla konuşup onlara hitap ettiği söz konusu olur ki bu durum imkânsızdır.”³⁰ Bu görüş, Mu'tezile'nin görüşüne benzer bir görüştür. Çünkü Mu'tezile'ye göre Allah'ın kelamı bir mekânda yaratılmış olup harf ve sestemeydan gelmiştir. Bir mekânda bulunan şey ancak araz olabilir. Araz olan şey ortadan yok olmaya mahkûmdur.³¹

İbâdilerin çağdaş kelimcilerinden Ebî Muhammed Abdullah b. Humeyd es-Sâlimî'ye göre (ö. 1332/1914) Kur'ân harflerden oluşmuştur. Her harf kendinden önceki ve sonraki harfe muhtaçtır. Dolayısıyla bir başlangıcı ve sonu vardır. Onun Arapça olması onun hadis olduğunu gösterir. Bu sebepten dolayı Kur'ân mahlûktur.³²

İbâdiler, Kur'ân'ın mahlûk olduğu konusunda Mu'tezile ile benzer görüşlere sahiptir. İbâdilere göre Kur'ân Allah kelimidir. Cebrail vasıtasıyla Hz. Muhammed'in kalbine vahiyle inmiştir.³³ Çağdaş âlimlerden olan ve Uman müftülüğü görevini yürüten Ahmed b. Hamed el-Halîlî “*el-Hakku'd-dâmiğ*” adlı eserinde Halku'l-Kur'ân konusunda şunları zikretmektedir: “Kur'ân harf ve kelime olarak Peygambere inen mucizevi bir kelimedir. Kur'ân dağınık veya toplu olarak inmiş olsa bile beyinlere iner oradan da dile aksetmiştir. Peygambere inen vahiy oradan kelime ve sözcük olarak Peygamberin dilinden harf ve mana

²⁹ Ebu'l-Kâsım b. İbrâhim el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, thk. Ahmet b. Suud es-Siyâbî (Londra: Dâru'l-Hikme, 2014), 202-204.

³⁰ el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 204-205.

³¹ Muhammed Şehristani, *Mîlel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011), 57.

³² İmam Ebî Muhammed Abdullah b. Humeyd Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, tsh. Ahmed b. Hemd el-Heylelî, thk. Doktor Abdurrahman Umeyra (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1409), 2/778.

³³ Hasan Onat vd. (ed.), *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı* (Grafiker Yayınları, 2018), 82.

olarak meydana gelir.”³⁴ Halilî, bazı âlimlerin Kur’ân’ın Allah’ın emri ile indirilmiş olmasını kabul etmelerine rağmen yaratılmış olmasına itiraz etmelerinde bir çelişki olduğunu iddia etmektedir. Ona göre Kur’ân’ın yaratıldığını Allah kendisi Kur’ân’da zikretmiştir. Ona göre Allah’ın emir vermesi, zaten Kur’ân’ın yaratıldığının delilidir. Ahzâb Suresinde “Allah’ın emri yerine getirilmiştir.” âyeti ile yine Ahzâb suresinde geçen “Allah’ın emri mutlaka yerine gelecek, yazılmış bir kâderdir.”³⁵ âyetlerinin buna delil olduğunu aktarmaktadır. Halilî, emir kavramının yerine getirilmesi gereken bir iş olması hasebiyle Kur’ân’ın bir emir icabı olması hasebiyle yaratıldığını ifade etmektedir.³⁶

İbâdî müfessirlerden olan Muhammed Eттаfeyyiş (ö. 1332/1914) Halku’l-Kur’ân meselesine İbâdîlerin prensipleri çerçevesinde yaklaşmıştır. Ona göre Kur’ân yaratılmıştır. Allah’ın kelimasında nefsi veya lafzi anlamda bir ikilik bulunmamaktadır. Bu ikilik Allah’ın insanlara benzetilmesine neden olmaktadır. Allah’ın insanlara benzetilmesi onu sınırlandırmak anlamına gelir. Halku’l-Kur’ân konusunda Mu’tezile ile aynı fikirde olduğunu belirtir.³⁷

2. Vercelâni’ye Göre İlâhî Sıfatlar ve Halku’l-Kur’ân

İbâdîler, kendi içerisinden birçok âlim çıkarabilmiş bir mezheptir. Bu mezhebin eserlerine sürekli başvuru alan âlimlerinden birisi Vercelâni’dir. Asıl adı Ebû Ya’kûb Yûsuf b. İbrâhîm es-Sedrâti el-Vercelâni (ö. 570/1175)’dir. Vercelâni, 500 (1106) yılında Cezayir’in güneyinde İbâdîlerin önemli merkezlerinden biri olan Vercelân şehrine bağlı Sedrâte köyünde dünyaya gelmiştir. Vercelâni künyesi buraya nispet edilmiştir. Vercelâni, birçok alanda eserler vermiş, üretken bir ilim adamıdır. İlim ile meşguliyeti sadece doğduğu ve eğitim aldığı yerler ile sınırlı değildir. Vercelâni birçok ülkeye ilim, ticaret ve ibadet vesilesiyle ziyaretlerde bulunmuştur. Bu seyahatleri onun birçok alanda gelişmesini sağlamıştır. Birçok eser telif etmiş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir.³⁸ Dercini, “*Tabakat’ul Meşayih*” adlı eserin ikinci cildinde şöyle bahsetmektedir: “*Vercelâni tefsir, dil bilgisi, hadis, seyahat notları, miras hukuku ve hadis âlimleri konularında çalışmış bir*

³⁴ Ahmed b. Hamed el-Halilî, *el-Hakku’d-dâmiğ* (Cezayir: el-Mektebetu’s-Şâmile el- İbâdiyye, 1991), 27-30.

³⁵ el-Ahzâb 33/37-38.

³⁶ el-Halilî, *el-Hakku’d-dâmiğ*, 155-156.

³⁷ Muhammed Eттаfeyyiş, *Himyânu’z-Zâd ilâ Dâri’l-Meâd* (Vizâretu’t-Turâs ve’s-Sekâfe, 1980), I/448.

³⁸ Yâkût b. Abdillâh el-Hamavî, *Mu’cemü’l-Buldan* (Beyrut: Daru’s-Sadr, 1983), 5/371.

âlimdir. Bu alanlarda yetkindir.”³⁹ Ebü'l- Fazl Ebü'l-Kâsım Muhammed b. İbrâhim el-Berrâdî (IX./XV.),⁴⁰ “el-Cevâhürü'l -müntekât” adlı eserinde Vercelânî'nin Kur'ân Tefsirinin 700 sayfa olduğunu dile getirmiştir. Bu tefsiri yaptığı seyahatler esnasında yazdığını söylemiştir.⁴¹

Vercelânî'nin on üç eseri olduğu kaynaklarda geçmektedir. *El-'Adl ve'l-inşâf fi ma'rifeti uşûli'l-fıkh ve'l-ihtilâf*, *ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-'ukûl*, *Tertîbu Müsnedi'r-Rebî' b. Habîb*, *Merecü'l-bahreyn*, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-kerîm*, *el-Kaşîdetü'l-Hicâziyye*, *Dîvânü şî'r*, *Risâle fi terâcimi ricâli'l-Müsned*, *Kitâbü'l-Esmâ'*, *Resâ'il mütenevvi'a*, *Şerhu Siyeri Maḥbûb b. er-Raḥîl fi târîhi'l-İbâziyye bi'l-Meşriḳ*, *Fütûhu'l-Mağrib*, *Ec-vibetun Fıkhîyetun* adlı eserleridir. Günümüze ulaşan en önemli eserleri arasında olan *el-'Adl ve'l-inşâf fi ma'rifeti uşûli'l-fıkh ve'l-ihtilâf*, ve *ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-'ukûl* adlı eserleri İbâdî kelâm kitabı olmalarının yanında içinde, felsefe, mantık, coğrafya, matematik, fıkıh, dil, tarih, siyaset, tefsir ve hadis alanlarını ihtiva eder. İbâdiyye'nin Kur'ân-ı Kerim'den sonra en güvenilir kaynak olarak kabul ettikleri⁴² hadis kitabı olan *Tertîbu Müsnedi'r-Rebî' b. Habîb* adlı eseri de İbâdiyye mezhebi için önemli eserlerden birisidir.⁴³

Vercelânî, Halku'l-Kur'ân meselesinin Milâdî II. yüzyılın sonu ile III. yüzyılın başlarında kurulan Deysaniyye'nin kurucusu İbn Deysân (ö. 222) tarafından İslâm dinine sokulduğunu iddia etmektedir. İbn Deysan Süryânice'de Bar Daysan, İslâmî kaynaklarda İbn Deysân, batıda ise İbn Deysân olarak bilinmektedir. İbn Deysan İran ve Süryânî gnostisizmi üzerinde etkisi olan bir düşündürdür.⁴⁴ Vercelânî, İbn Deysân'ın Sünnîlerin sohbet halkalarına kendisini bir Acem olarak tanıttığını, üslubunun yumuşak ve tatlı olması nedeniyle çabucak aralarına karıştığını savunmaktadır. İbn Deysân'ın bu sohbet

³⁹ Ebu'l-Abbâs Ahmet b. Said Dercîni, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib*, thk. İbrahim Tallay (Kasantine-Cezayir: Matbaatu'l-Ba's, 1974), 2/460-463; Mustafa b. Şâlih Bâcû, *Ebû Ya'kûb el-Vercelânî ve fikrühü'l- uşûli mukârene bi-Ebî Hâmid el-Ğazzâlî* (Maskat: Vizâretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1995), 10-11.

⁴⁰ Harun Yıldız, “Berrâdî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/188.

⁴¹ el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 220.

⁴² Ahmet Özdemir, *İbâdiyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî'b B. Habîb'in Müsnedi* (Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2018), 76; Ahmet Özdemir, “İbâdiyye'nin Erken Dönem Hadis Kaynakları”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/36 (Şubat 2019), 539.

⁴³ Osman Bilen, *Ebû Ya'kûb el-Vercelânî (ö. 570/1175) ve İbâdiyye* (Şırnak: Şırnak Üniversitesi Lisansüstü Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 91-93.

⁴⁴ Mustafa Öz, “Deysâniyye”, *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/270.

halkaları sayesinde insanların arasına tefrika soktuğunu, bazılarının İsmail b. Hammad b. Hanefi taraftarları olduğunu bazılarının Kadriyye tarafına geçtiğini söylemektedir. İslam tarihinde keskin bir bölünmenin bu nedenle olduğunu açıklamaktadır.⁴⁵ Kanaatimizce keskin bir bölünmenin sebeplerinden olduğu iddiası yanlıştır. Vercelânî'nin bu iddiasını eserlerinde dile getirmesi ve bunun üzerinden konusunu savunmaya çalışmasının bir delile dayanmadığını burada belirtmemiz gerekmektedir.

Vercelânî ilâhî sıfatlar konusundan hareketle Halku'l-Kur'ân meselesini izah etmeye çalışmaktadır. İlahî sıfatların anlaşıldıktan sonra Halku'l-Kur'ân meselesinin daha iyi anlaşılacağı görüşünü sürekli dile getirmektedir. Vercelânî, sıfatlar konusundaki yanlış tasavvurların temelinde iki sebep olduğunu anlatmaktadır. Birincisi, Arapça dilinden kaynaklanan problemlerdir. Dil insanın anlama ve anlatma aracı olduğu için bu konuda ortaya çıkan bir farklılık Allah'ın sıfatları konusunda da farklı anlayışları doğurabilmektedir. Allah'ın arazlara, parçalara bölünmesinin farklı dil anlayışlarından kaynaklandığını ifade etmektedir. Arazlara parçalanması meselesi bazı İbâdî âlimlerde de gündeme gelmiştir. Bunun da yanlış olduğunu dile getirir. İkinci sebep olarak nefsi davranmalarının bu yanlış tasavvurlara sebep olduğunu savunur. Allah'ın vahdaniyetine sadece söz olarak kabul edildiğini, hakikatten uzak, gafil ve aciz bir düşünceye sahip olduklarını ifade eder. Acizliği idrakin aşağıya doğru azalması olarak tanımlamaktadır. Ayrıca yetersiz algı ve yetersiz anlamının yıkıma neden olduğunu savunur.⁴⁶

Vercelânî'nin eserlerinde sürekli eleştirdiği bazı fırkalar mevcuttur. Eserlerinde Müşebbihe, Mücessime ve Eş'ariyye gibi fırkalara cevaplar vermeye çalışmaktadır. Konuyu Vercelânî'nin ilâhî sıfatlar ekserinde Halku'l-Kur'ân meselesine bakışını ve diğer fırkaları eleştirileri üzerinden daha anlaşılır kılmaya çalışacağız.

Müşebbihe, Kur'ân'da geçen *istiva*, *vech*, *yed*, *cenb* gibi kelimeleri anlaşıldığı gibi cismani olarak açıklamaktadır. Yani bu kavramların Allah için bile doğrudan kullanılabileceğini savunmaktadır. Müşebbihe, te'vil yapılmasına karşı çıkmaktadır. Te'vil yapılmasının yanlış olduğunu, âyetlerin olduğu gibi zahiri bir şekilde anlaşılması gerektiğini savunmaktadırlar.⁴⁷

⁴⁵ Ebû Yâkub el-Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, thk. Salim b. Hamed el-Harisi (Uman: Vizâretu't Turâs ve Sekafetu, 2006), 1/30-31.

⁴⁶ Ebu Yâ' kub Yusuf b. İbrâhîm es-Sedrâti Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, thk. Sâlim b. Hamed el-Hârisî (Uman: Vizâretu't Turâs ve Sekafetu, 2006), 1/70.

⁴⁷ Yaşar Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1968), 81.

Vercelânî, Müşebbihe'yi eleştirerek Müşebbihe'nin Allah konusundaki tasavvurunun iftira içerdiğini ve önceki ataları gibi putlara taptıklarını iddia etmektedir. Müşebbihe'nin Allah hakkında tasavvurunun bir alet veya malzeme bilgisi kadar olduğunu iddia etmektedir. Müşebbihe'nin Kur'ânda muhtelif yerlerde geçen, *yed*, *vech*, *ayn*, *sâg*, *cenb*, *arş* v.b müteşabih âyetleri, Allah'ın eli, yüzü, gözü, bacakları ve kürsüsü gibi mutlak kelimeler olarak anlamlarına bağlı kalarak Allah'ı tanımlamasını eleştirmiştir. Bu Allah'ın insanlara benzetilmesi bakımından Allah'ı sınırlı bir varlık gibi tanımladığını, bir cisim gibi mekândan mekâna sıkıştırılmış bir duruma soktuğunu söylemektedir. Müşebbihe'nin Allah'ı insan suretinde tanımlamaya çalıştığını, bunun çok yanlış olduğunu, Allah'ın bu sığ tanımlamalardan münezzehe olduğunu açıklamaktadır. Bu ve benzeri benzetmelerin Allah'ı yok saydığını, ortadan kaldırdığını, bu konuda yapılan yorumların yanlış anlamlara sebep olduğunu iddia etmektedir.⁴⁸

Vercelânî'ye göre *yed* kavramından Allah'ın gücü, *vech* kavramından Allah'ın zâtı, sağ ve sol kavramlarından ise her tarafa hükmeden Allah'ın gücü anlaşılmalıdır. *Cenb* kavramından Allah'ın himayesi ve koruması kastedilmektedir. Müslümanların Allah'ı insanlara benzeterek bir mekâna veya bir zamana bağlanmış gibi benzetmelerden kaçınarak doğru anlamlar vermeleri gerektiğini savunur.⁴⁹ Eş'ariler *yed* ve *vech* kavramlarını haberi sıfat olarak kabul etmektedir. Bu sıfatların nakli delillerde geçtiğini, dolayısıyla bu şekilde kabul etmek gerektiğini savunur. Eş'ariler bu sıfatların te'vil edilmesine karşı çıkmamaktadır. Vercelânî'nin müteşabih âyetlerin te'vil edilebilmesine bakışını ve müteşabih âyetleri açıklama yönteminin Eş'ariyye ile aynı paralelde olduğunu söylemek mümkündür. Bu paralellik Eş'ariyye'de müteşabih âyetler dışında kalan sıfatlar için geçerli değildir. Vercelânî'nin Eş'ariler ile paralel olduğu en önemli nokta, Allah'ın insanlara benzetilmesi ve bir mekâna sıkıştırılmaya çalışılması noktasına itiraz etmeleridir. Vercelânî ve Eş'ariler bu konuda hem fikirdir.⁵⁰ Vercelânî'nin özellikle sıfatlar konusunda Müşebbihe'nin teviline karşı çıktığını görmekteyiz. Aslında tevil karşı çıkmaktan çok yanlış tevil edilmesine itiraz ettiğini görmekteyiz. Zira kendisinin de sıfatlar konusunda bir tevil yaptığını görmekteyiz. Allah tasavvuru Vercelânî'de Antropomorfizm'den kaçış olarak anlaşılmalıdır.⁵¹

Vercelânî, "*ed-Delil ve'l-burhân li-ehli'l-ukul*" adlı eserinin birinci cildinde "*Bari ve Sübhan olan Allahın Sıfatları Hakkında Eş'ariyye*

⁴⁸ Vercelânî, *ed-Delil ve'l-burhân*, 1/35.

⁴⁹ Vercelânî, *ed-Delil ve'l-burhân*, 1/46.

⁵⁰ Vercelânî, *ed-Delil ve'l-burhân*, 1/54-55.

⁵¹ Osman Bilen, *Ebû Ya'kûb el-Vercelânî (ö. 570/1175) ve İbâdiyye*, 118.

Cevaplar” başlığını vermiştir. Bu konuda tartışmanın ve fikir yürütmenin iki tehlikeli boyutu olduğunu açıklamaktadır. Birincisi Allah'ın ulu sıfatları ve güzel isimleri hakkında yanlış ve gerçek olmayan yorumların ortaya çıkma tehlikesidir. Bu konuda gerekli ihtimam gösterilmediğinde Allah hakkında doğru olmayan evhamlar hakikatmiş gibi gösterilir. Vercelâni bazı metaforların insanlar için kullanılabileceğini ancak Allah için kullanılamayacağını savunur. İnsanlar için kullanılan sıfatlar ve hitap cümlelerinin normal olduğunu, ancak her şeyi duyan ve gören Allah için bu sıfat ve benzetmelerin yapılmasının doğru olmadığını savunur. İnsanoğlu için bir hitap kullanıldığında içinde bir kinaye mevcuttur. “Allah rahman ve rahimdir” dediğimizde içinde bir kinaye durumu anlaşılmalıdır.⁵² Kinaye kavramını savunan Eş'arilere karşı bir cevap verdiğini söylemek mümkündür.⁵³ Vercelâni, ikinci tehlike olarak gereksiz olan bu konunun gündemi meşgul etmesini görmektedir. Çünkü bu konunun tartışılması ibadetlere etki etmez, haramların terk edilmesine de yardımcı olmaz. Belki insanların kalplerine etkisi olabilir, en az tehlikeli olanı da budur.⁵⁴

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye göre Allah, ilimle âlim, kudretle kâdir, hayatla diri, irade ile mürid, kelâm ile mutekellim, işitme ile duyan ve görme ile görendir. Ona göre bu sıfatlar ezelidir, Allah'ın zâtı ile ortaya çıkmaktadır. Bu sıfatları tanımlarken bunların Allah olduğunu veya olmadığını, ya da Allah'ın dışında başka bir şey olmadığını söylemeyeceğini savunur.⁵⁵ İbn Hazm, bu görüşün tam bir açıklamaya yetmediğini dile getirerek şöyle demiştir: “*O zaman bu konuda bir şey denilmez*” diyerek bu konuda bir şey söylenmediğini savunur.⁵⁶ Eş'arî, iddiasını şu şekilde anlatmaya çalışır: “*Allah meliktir, melik emri ve yasağı olandır. O reddeder veya sonradan meydana gelen bir emirle emr eder. Eğer yaratılmış bir emirle emrederse, bu emri ya kendi zatında yaratır ki bu ilâhi zatın yaratıklar için mekân olmasını gerektirir. Bu da imkânsızdır. Yahut da onu bir yerde yaratması gerekir ki, bu o yerin kendi özellikleriyle nitelendirilmesini gerektirir veya mekânsız olarak yaratır ki, bu da akla uygun değildir. Sonuçta Allah'ın*

⁵² Vercelâni, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1/52.

⁵³ Osman Bilen, *Ebû Ya'kûb el-Vercelâni (ö. 570/1175) ve İbâdîyye*, 118-120.

⁵⁴ Vercelâni, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1/52-53.

⁵⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmîyyîn*, 258-260.

⁵⁶ İbn Hazm, *El-Fasl Fi'l-Mîl Ve'l-Ehva' Ve'n - Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 2/82.

*kâdim, sıfatların da kendisiyle birlikte bulunduğu ortaya çıkmış olur. İrade, görme ve işitmedeki bölümlenme de böyledir.*⁵⁷

Vercelânî, Allah'ın ilim, kudret ve irade sıfatlarını vasıf olarak tanımlamaktadır. Ona göre: “Bazıları Allah'ın ilim, kudret, irade ve diğer sıfatlarının vasıf olmadığını, mana olduğunu savunduğunu dile getirmektedirler. (Burada Eş'arîlerin görüşü kastedilmektedir.) İlim bizim için sıfattır onlarda ise manadır. Yani sıfat değildir. Kudret bizim için sıfattır onlar için manadır. Böyle irade ve diğer sıfatlar da dâhil hepsi bizim için sıfattır. Onlarda ise manadır.”⁵⁸ Vercelânî, Allah'ın sıfatlarına mana demenin Allah'ın dışında başka bir şeyi ortaya çıkaracağını ve bunun bir çelişkiye sebep olacağını ifade eder. Bu çelişki Allah ile ilgisi olmayan manaların ortaya çıkmasını gerektirir. Allah'ın dışında başka manalar ortaya çıktığında bir kadim durumu söz konusu olacaktır. Ona göre Allah'ın dışında ortaya çıkan manalar Allah'la beraber kadim değildir. Bu şekilde bir tanımlamadan hareket edilirse eksik tanımlanmış olur. İlim ilimle, kudret kudretle irade irade ile hay ile hayat, kadim ile kadim sonucunu doğurur. Vercelânî'ye göre manadan kasıt sıfattır. Bu sıfat kaim olan mananın kendisidir. Bu mana, eleştirdiği Eş'arîlerin tanımladığı anlamdaki bir mana değildir. Allah'ın sıfatları olan *vech, yed, re's, ayn, cenb, celse, yemin, kadem, istiva, meyl* manadır. Allah'ın mana olarak bütün nurlardan daha nur olduğunu dile getirir. Ona göre kelam sıfatı da onun zatı ile kaimdir. Kur'ân-ı Kerim ve diğer indirilen kitaplar Allah'tandır. Yani mana olarak Allah'tandır. Yani onun zatı ile vasıflandırılmıştır. Bu hala devam etmektedir.⁵⁹

Vercelânî'ye göre Allah hiçbir yön ve şekilden yaratılanlara benzetilememelidir. Ona göre Allah'ın ortağı yoktur. Allah birdir. İlâhi sıfatlar ve Allah'ın yaratılanlara benzetilmesi konusunda Eş'arîler'in Arapça dilini bozmalarının da etkisi olduğunu iddia etmektedir. Eş'arîler'in sıfatı vasıf olarak kabul etmelerinin yanlış olduğunu, sıfatın ancak mevsuf olabileceğini savunmaktadır. Ona göre vasıf vasıf içindir. Yani o isim faildir. O yapandır. Sıfatlar konusunda bir sayının olamayacağını söylemektedir. Çünkü sayı, zamanı belli olan sınırlı şeyler içindir. Yani başı ve sonu belli olan şeyler içindir. Eş'arîler'in sıfatlarda kinaye ve mecaz arayarak anlatmaya çalışmasının doğru olmadığını dile getirmektedir. Çünkü hakikat mecaz değildir.⁶⁰ Bize göre Vercelânî'nin vasıf kavramından kastettiği şey fail olandır. Yani bir ve kadim olandır. Fail olanın benzeri yoktur. Fail için mecaz veya

⁵⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/94-96.

⁵⁸ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1/53.

⁵⁹ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1/54.

⁶⁰ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1/55.

başka anlamlara gerek yoktur. O bizzat yapandır. Onun bu yaklaşımı onun Halku'l-Kur'ân meselesine bakışında etkin rol oynamaktadır. Allah vasıf ve bir olduğu için onun dışındaki her şey yaratılmıştır. Dolayısıyla ses ve harften oluşan Kur'ân-ı Kerim de mahlûktur.

Tecsim anlayışını benimseyen Mücessime görüşüne karşı da eleştirileri mevcuttur. Mücessime'ye göre Allah sadece zihinde değil, aynı zamanda gerçekte de vardır. İlahi sıfatlar konusunda farklı düşünen birçok görüş olmasına rağmen, Allah'a insanların özelliklerin atfeden en aşırı görüş mücessime olarak karşımıza çıkmıştır. Antropofornik bir ulûhiyet anlayışına sahiptirler.⁶¹ İbn Hazm, mücessimeyi savunanların Allah'ın cevher olduğu yönündeki iddiasına sert bir cevap vermeye çalışmaktadır. Bu görüşü savunanların Allah'ı inkâr etmekle eş değer olduğunu iddia eder. Doğru bilginin kaynağının Allah olduğunu, Allah'ın bu konuda Kur'ân'da bir bilgi vermediği için bu konuda yoruma gitmenin yanlış olduğunu açıklar. Allah'ın cevher olduğunu iddia etmenin, onun arazlarının olduğunu da kabul etmeyi gerektirdiğini savunmaktadır. İbn Hazm devamında şöyle izah etmektedir: *“Buna ilaveten, şüphesiz cevher kendisine ait arazları taşıyan bir varlıktır. Şâyet Allah Teâlâ arazlara mahâl teşkil etmiş olsa idi, bu durum da o zat ve arazlarından mürekkep olurdu. Bu ise bâtıldır.”*⁶²

Vercelâni'ye göre sıfatların anlaşılması için akli ve nakli metotların kullanılması gerekmektedir. Ona göre akıl, her şeyin bir yaratıcısı olduğunu bilir. Bir bina sahipsiz ve kendiliğinden ortaya çıkamaz. Her eser, o eseri yaratana delalet eder. Bu konuyu şöyle aktarmaktadır: *“Akıl yoluyla üç şekilde söylediklerimizi ispatlayabiliriz. Bunlar “vâcib'ul vücud”, “cevaiz'ul caiz” ve “istihale'tul mustehillat” şeklindedir. Birincisi vacibattır. Yani ortaya çıkma durumudur. Bu durum eserdir. Ancak müessir değildir. Kitaptır. Ancak kâtip değildir. Bina-dır. Ancak binayı yapan değildir. Vercelâni, bir konuda bir bilgi vermek istediği zaman o konunun akli, şer'i ve dil açısından delillendirilmesi gerektiğini savunur. İstikr'â metodunu kullanır. Diğer bir deyişle, önermelerden hareket ederek kendi görüşü için ispatlamaya ve sonuca varmaya çalışmaktadır. Allah'ın sıfatları konusunda nassın verilerini kullanmayı ihmal etmemektedir. Kur'ân-ı Kerim'in delil sunduğunu açıklamaktadır. Vercelâni Bakara suresini referans vermektedir: *“Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden**

⁶¹ İlyas Üzüm, “Mücessime” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31/448-449.

⁶² İbn Hazm, *El-Fasl Fi'l-Müel Ve'l-Ehva' Ve'n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 3/828.

gemilerde, Allah'ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleten bir topluluk için elbette nice deliller vardır.⁶³ Ayrıca Yasin suresi 77-79 geçen ayetlerin önemli kanıtlar sunduğunu ifade etmektedir. “İnsan kendisini bir nutfeden yarattığımızı görmez mi? Oysa bak, şimdi o, açıktan açığa bize karşı duran biri olmuştur. Kendi yaratılışını unutup bize örnek getirmeye kalkışıyor ve “Şu çürümüş kemiklere kim can verecekmiş?” diyor. De ki: “Onları ilk başta yaratmış olan diriltecek. O yaratmanın her türlüşünü bilir.”⁶⁴

Vercelâni, Allah'ın insan tasavvurunda veya insanın tasavvurunu da aşan her şeyi yapabileceğini, her şeye gücü yetme ve yapabilme özelliğine sahip olduğunu, bunun bir sıfatla izah edilmesine gerek olmadığı görüşünü savunur. Yani Allah yapabilir, ama bahsedilen sıfatlarla değil, bu sıfatlar Allah'ı sınırlandıracağından, yaratmanın öncesi, sonrası gibi konulara neden olacağından yaratma ile ilgili başka yanlış anlamlara sebep olacağı görüşündedir. Allah'ın zatı hakkındaki farklılıkların, insanın kendisinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Bununda farklı yorumlara sebebiyet verdiğini savunmaktadır. Allah'ın zat kavramı konusunda birden fazla yorumun ortaya çıkması, insanların farklı olmasından kaynaklandığını dile getirmektedir. Bu konuya kendince bir mecazla şöyle örnek veriyor: “Bir aynanın arkasından bakıldığında, resim aynaya basılmıştır. Orada gözükene zatı etkilemez. Yani onunla ilgili bir değişiklik olmaz. Yani o kişiyi ne arttırır ne de eksiltir. En yüce örnek Allah'tır. Bizim inancımız bu yöndedir.”⁶⁵

Vercelâni, Allah'ın zatı hakkında da muhalifleri eleştirmektedir. Ona göre Allah insanların anladığı anlamda zat ise bu zatın yaratılmış olması ve ölümlü olması gerekmektedir. Şöyle devam etmektedir. “Allah ile ilgili sadece bir ilim bilgisi mi var? Yoksa Allah hakkında birçok ilim bilgisi mi var? Allah eğer tek bir ilim sahibi ise o zaman bu tek ilimle ölüleri yaşatır veya yaşayanları öldürür diyebiliriz. Allah birçok ilim sahibi dersiniz “taaddüd-i kudemâ” durumunu ortaya çıkarmış olursunuz. Siz onsuz bir ilim dersiniz, Allah'ı muhal yaparsınız. Biz Allah'ın yaşatırken de öldürürken de bildiğini söyleriz. Bu iki durum arasında hal farkı vardır. Ama iki ilim arasında fark yoktur. Allah her şeyi aynı ilimle bilir. Siz Âlim için tek diyordunuz. İlim de tektir. Biz

⁶³ el-Bakara 2/164.

⁶⁴ Vercelâni, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1/61.

⁶⁵ Vercelâni, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1/66.

muhaliflere karşı bu konuyu bu şekilde cevaplarız.” Vercelâni, zat hakkındaki görüşünün sıfatlar içinde geçerli olduğunu ifade eder. Vercelâni, muhaliflerin Allah dışında kadim manalar olduğunu savunmalarının yanlış olduğunu, Kur’ân’da geçen “*Allah’tan başka düzmece tanrılar mı elde etmek istiyorsunuz?*”⁶⁶ âyetlerini delil getirmektedir.⁶⁷ Allah’ın her şeyden önce var olduğunu, her şeyin ve yaratılışın daha sonra gerçekleştiğini savunur. Allah’ın varlığıyla yaratması arasında bir mesafe, süre, sayı yoktur. Her şey Allah’la beraber var oldu. Eleştirdiği muhaliflerin konuyu yanlış anlamaları nedeniyle Dehriyye (materyalist) anlayışına yöneldiğini savunmaktadır. Allah’ın zatı diye nitelendirilecek hiçbir isim ve sıfat Vercelâni’de karşılık bulmamaktadır.⁶⁸

Vercelâni, muhaliflerin insanlar için kullandığı isim ve sıfatların Allah için kullanılmasından kaçınmaktadır. Hiçbir sıfatın Allah için kullanılamayacağını, kullanıldığı takdirde dilden de kaynaklanan sebepler nedeniyle yanlış bir sonuç doğuracağını savunur. Sıfat veya mana kavramının kullanılmasının dil açısından kaçınılması gereken bir durum olduğunu söylemektedir. Çünkü Allah’ın zatı hakkında yapılan yorumların yanlışına neden olduğunu düşünmektedir. Allah’ın hiçbir şekilde yaratılanlara benzetilemeyeceğini ısrarla savunmaktadır. Allah için kullanılan sıfatlar ve yanlış kavramların Allah’ın zatını bölmeye ve arazlara parçalanmasına neden olduğunu dile getirmektedir. Burada hakikatten uzaklaşıldığını, Allah’ın zaman üstü, mekân üstü, parçalanmaz ve bölünemez olduğunu unuttuklarını açıklamaktadır. Allah için varlık, nesne, zat, mana, ön, arka, sağ, sol, üst, şimdi, yarın ve gelecek kavramlarının kullanılamayacağını iddia etmektedir. Allah’ın bu nitelermelerden münezzehe olduğunu savunmaktadır.⁶⁹

Vercelâni, ulûhiyet konusunda kendince bir tez öne sürmektedir. Ona göre ulûhiyet için belirli öncüllere ihtiyaç vardır. Bu öncüller varlık ve fiillerdir. Varlık ispat için kullanılır. Fiiller ise yaratılmıştır. Bu iki öncül arasındakine sıfat denir. Allah’ın farklı sıfatlara ayrılmasının mümkün olmadığını belirtir. Allah belirli özelliklere sahiptir. Ancak bunlar sıfat anlamında değildir. Allah bütün kastedilen özellikleri kendisinde barındırmıştır. Bütün sıfatların ayrılamayacağını, Allah’ın her şey olduğu görüşü Vercelâni’yi bu konuda Cehmiyye ile

⁶⁶ es-Sâffât 37/86-87.

⁶⁷ Vercelâni, *ed-Delîl ve’l-burhân*, 1/66-67.

⁶⁸ Vercelâni, *ed-Delîl ve’l-burhân*, 1/74-75.

⁶⁹ Vercelâni, *ed-Delîl ve’l-burhân*, 1/68-70.

yakın görüşte olduğunu ortaya koymaktadır.⁷⁰ Örneklerle bu durumu şöyle açıklamaktadır: “Eğer hayat yaratıldıysa, (hay) öncesinin ölümlü olurdu. Eğer ilim(ilm), yaratıldıysa öncesi bilinemezdi. Eğer kudret, yaratıldıysa öncesinde acizlik olurdu. Eğer irade (mürid) yaratıldıysa, öncesinde kınanırdı. Kur’ân kelamı hay sıfatı ile bağlantılı değildir. Kur’ân yaratılmış olmasaydı, öncesinde sessizlik olmalıydı. Çünkü konuşmayanın sessiz veya suskun olması doğru değildir. Bu durum ilim sıfatı gibi değildir. Âlim olmayan cahildir. Gücü yetmeyen acizdir. Sessizlik konuşmanın zıddı değildir. Susturmak onun zıddıdır.”⁷¹ Vercelâni, Allah’ın sıfatlar üzerinden insanlara benzetilmesinin Allah’ı değersizleştirildiğini savunmaktadır. Vercelâni’nin bu konudaki görüşleri Mu‘tezile ‘ye yakın gözükmektedir. Çünkü Mu‘tezile ‘ye göre Allah’a *âlim* demenin Allah’ın cehaletten nefyedildiği, “Allah *Semî’dir*” demenin de Allah’ı sağırılıktan nefyettiği anlamına geldiğini savunmaktadır.⁷²

Vercelâni’ye göre Kur’ân yaratılmıştır. Yani mahlûktur. Kur’ân’ın mahlûk olduğunun birçok delili olduğunu söyler. En büyük delil olarak Allah’ın her şeyin yaratıcısı olduğunu gösteren deliller ve Kuran’ın mahlûk olduğuna dair çıkarımlardır. Bu çıkarımlardan kasıt, indirilen âyetler olarak gösterilmektedir. Vercelâni Kur’ân’ın mahlûk olduğunu Kur’ân’ın kendisinin beyan ettiğini şu âyetlerle açıklamaktadır: “Biz onu mübarek bir gecede indirdik” “Biz onu düşünesiniz diye Arapça indirdik” Allah’ın Kur’ân’ı indirdiğini söylemiş olması, bir dilde gönderdiğini söylemiş olması, yaratıldığını, dolayısıyla muhdes bir özelliğe sahip olduğunu dile getirir. Kur’ân’ın mahlûk olmasının bu âyetlerle ispatlandığını savunmaktadır. Ayrıca nakli delil kadar, akli delil sunmaya çalışmaktadır. Kur’ân’ın mahlûk olduğunu inkâr etmek bunu iddia edenlerin de yaratılmadığını söylemeyi gerektirir. Kur’ân-ı Kerim’de şöyle buyuruyor: “Anlayıp düşünesiniz diye onu Arapça Kur’ân olarak indirdik.” “Biz onu mübarek bir gecede indirdik; biz daima uyarmaktayız.” “Biz onu (Kur’ân’ı) Kadir gecesinde indirdik.” “Fakat Allah sana indirdiğine, onu ilmiyle (ilminin bir eseri olarak) indirdiğine şahitlik eder; melekler de şahitlik ederler. Ve şahit olarak Allah yeterlidir.” Vercelâni’ye göre bu âyetler Kur’ân’ın yaratıldığının ve indirildiğinin delilidir. İşitilmesi ve okunması yaratıldığının göstergesidir. Ayrıca bu deliller ortadayken hala

⁷⁰ Vercelâni, *ed-Delîl ve’l-burhân*, 1/70.

⁷¹ Vercelâni, *ed-Delîl ve’l-burhân*, 1/71.

⁷² Eş’arî, *Maqâlâtü’l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, çev. Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 260.

Kur'an'ın mahlûk olmadığını iddia edenlerin, putlara tapan müşrikler gibi Kur'an'ı inkâr ettiklerini savunur. Vercelâni açıklamalarına şöyle devam eder: "Cebrail'in Hz. Muhammed'in Kur'an'ı kalbine sadece mana olarak indirdiğini, yani lafız olarak inmediğini söylediler. Cebrail'in tasavvuru Hz. Muhammed'e inen tasavvurdur."⁷³

Vercelâni'ye göre Allah dışında kadim olan bir şey mevcut değildir. Dolayısıyla Kur'an'da kadim olamaz. Bu durumun Kur'an'ın yaratıldığını ortaya koyduğunu belirtmektedir. Kur'an'ın ses ve harften meydana geldiğini savunmaktadır. Bu nedenle Kur'an'ın cisim veya araz olduğunu belirtir. Yaratılan, parçalanmış, cisim olan ve araz bir şeyin kadim olmasının mümkün olmadığını ifade eder.⁷⁴

Vercelâni, Halku'l-Kur'an meselesinde Mu'tezile gibi düşünürken, yöntem olarak farklı bir şekilde izah etmeye çalıştığını görmekteyiz. Mu'tezile, Kur'an'ın mahlûk olduğu konusunu Allah'ın zat ve sıfatları açısından değerlendirmeye çalışırken, İbâdiyye daha çok mahiyet açısından anlamaya çalışmaktadırlar.⁷⁵ Vercelâni ise hem mahiyet hem de sıfatları açısından açıklamaya çalışırken, yöntem olarak akli ve nakli delilleri beraber kullanarak izah etmektedir.⁷⁶ Yani hem sistematik kelama dair bir açıklama (cevher-araz bağlamında) iddiasını savunurken, aynı zamanda diğer fırkaların öne sürdüğü görüşleri de hesaba katarak tez ve anti tezlerini öne sürmektedir. Vercelâni, eleştirdiği fırkaların görüşlerini akli ve nakli deliller öne sürmek suretiyle çürütmeye çalışmaktadır. Eleştirilerini yaparken de iddiasını savunurken de aynı yöntemi kullanmaktadır.⁷⁷

Sonuç

İbâdiyye'nin itikâdi görüşlerinin temelini, onların tevhid ve iman anlayışı belirlemiştir. İman dil ile ikrar ve amellerle desteklenmesi gerekmektedir. Dil ve amel birlikteliği önemlidir. İlâhi sıfatlar konusunda temelinde tevhid vardır. Teşbih kesinlikle reddedilmiştir. Vercelâni'nin itikâdi görüşleri İbâdiyye'nin görüşlerinden farklı değildir. İlâhi sıfatlar konusunu eserlerinde derin bir şekilde incelemiştir.

Vercelâni, muhaliflerinin insanlar için kullandığı isim ve sıfatların Allah için kullanılmasından kaçınmaktadır. Hiçbir sıfatın Allah için kullanılamayacağını, kullanıldığı takdirde dilden de kaynaklanan se-

⁷³ Vercelâni, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1/73.

⁷⁴ Osman Bilen, *Ebû Ya'kûb el-Vercelâni (ö. 570/1175) ve İbâdiyye*, 74.

⁷⁵ Ahmet Bardak, "İbâdi Âlimlerinden İbn Humeyd es-Sâlimî'nin Kelâmî Görüşleri", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/2 (24) (2019), 777-778.

⁷⁶ Vercelâni, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1/70-74.

⁷⁷ Vercelâni, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1/73-78.

bepler nedeniyle yanlış bir sonuç doğuracağını savunur. Allah'ın hiçbir şekilde yaratılanlara benzetilemeyeceğini ısrarla savunmaktadır. Allah için kullanılan sıfatlar ve yanlış kavramların Allah'ın zatını bölmeye ve arazlara parçalanmasına neden olduğunu dile getirmektedir. Bu düşüncesini Halku'l-Kur'an konusunda da ortaya koymaktadır. Yani Kur'an'ın yaratılmış olup olmamasının sıfatları tam ve doğru anlayarak anlaşılabilirliğini savunmaktadır. Vercelâni, varlık anlamında Allah dışında kadim olan bir şey olmadığını savunmaktadır. Kur'an'ın da bu nedenle kadim olmadığını ifade eder. Vercelâni, Kur'an'ın ses ve harften meydana geldiğini savunmaktadır. Bu nedenle Kur'an'ın cisim veya araz olduğunu belirtir. Yaratılan, parçalanmış, cisim olan ve araz bir şeyin kadim olmasının mümkün olmadığını ifade eder.

Vercelâni'ye göre Kur'an yaratılmıştır. Yani mahlûktur. Kur'an'ın mahlûk olduğunun birçok delili olduğunu söyler. En büyük delil olarak Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu gösteren deliller ve Kur'an'ın mahlûk olduğuna dair çıkarımlardır. Çıkarımlardan indirilen âyetler kastedilmektedir. Vercelâni, Halku'l-Kur'an meselesinde Mu'tezile gibi düşünürken, yöntem olarak farklı bir şekilde izah etmeye çalışmıştır. Mu'tezile, Kur'an'ın mahlûk olduğu konusunu Allah'ın zat ve sıfatları açısından değerlendirmeye çalışırken, İbâdiyye daha çok mahiyet açısından anlamaya çalışmıştır.⁷⁸ Vercelâni ise hem mahiyet hem de sıfatları açısından açıklamaya çalışmış, yöntem olarak akli ve nakli delilleri beraber kullanarak izah etmiştir. Halku'l-Kur'an konusunda en çok Eş'arileri, Müşebbihe'yi ve Mücessime'yi eleştirmektedir. Mu'tezile ile benzer bir görüşü savunmaktadır.

Kaynakça

- Agitoğlu, Nurullah. "Halku'l-Kur'an ve Rü'yetullah Konuları Bağlamında İbnü'l-Mülakki'nin Buhârî'nin Bab Başlıklarına Yaklaşımı". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V/10 (Şubat 2014), 99-123.
- Altuntaş, Hayrani. "Dehriyye". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 107-109. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ay, Mahmut. *Mu'tezile-Siyaset İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000.
- Bâcû, Muştafa b. Şâlih. *Ebû Ya'qûb el-Vercelâni ve fikrühü'l- uşûli mukârene bi-Ebî Hâmid el-Gazzâlî*. Maskat: Vizâretü't-Türâsîl- Kâvmi ve's-Sekâfe, 1995.

⁷⁸ Ahmet Bardak, "İbâdi Âlimlerinden İbn Humeyd es-Sâlimî'nin Kelamî Görüşleri", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/2 (24) (2019), 777-778.

- Bağdadi, Abdülkahir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fıglalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990.
- Bardak, Ahmet. "İbâdî Âlimlerinden İbn Humeyd es-Sâlimî'nin Kelamî Görüşleri". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/2 (24) (2019), 763-788.
- Barlak, Muzaffer. *İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Anlayışları 1 / Eş'ariler*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Barlak, Muzaffer. *Kelam'da Nübüvvet Tartışmaları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Berrâdî, Ebu'l Kâsım b. İbrahîm. *İbâzî Biyografi Seçkisi İbâzî Tarihi*. çev. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yayınları, 2021.
- Berrâdî, Ebu'l-Kâsım b. İbrâhim. *el-Cevâhir'l Muntekât*, thk. Ahmet b. Suud es-Siyâbî. Londra: Dâru'l-Hikme, 2014.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *Kitâbü'l-Esmâ' ve ş-şifât*. nşr. İmâdüddin Ahmed Haydar, 1 Cilt. Beyrut: 1405.
- Bilen, Osman. *Ebû Ya'kûb el-Vercelânî (ö. 570/ 1175) ve İbâdiyye*. Şırnak: Şırnak Üniversitesi Lisansüstü Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Câbirî, Ferhat b. Ali. *el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akideti'l-İbâdiyye*. 3 Cilt. Tunus: el-Mektebetu's-Şâmîle el-İbâdiyye, 1985.
- Dede, Mehmet Fatih. *Kur'an'ın İbâzî Yorumu (İtfiyiş'in Teysiru't-Tefsiri Örneği)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.
- Dercinî, Ebu'l-Abbâs Ahmet b. Said. *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib*, thk. İbrahim Tallay. 2 Cilt. Kasantine-Cezayir: Matbaatu'l-Ba's, 1974.
- Doğan, Halil İbrahim. "Hicrî IV. ve V. Asırdaki Halku'l-Kur'ân Tartışmalarının Beyhakî'nin (Ö. 458/1066) Eserlerine Yansıması". *Diyanet İlmi Dergi* LIX/2 (2023)
- Gaysî, Said b. Nâsır. *İzâhu't-tevhîd bi-nûri't-tevhîd*, thk. Muhammed b. Mûsâ Bâbâmmî - Mustafa b. Muhammed Şerîf, 1996.
- Eflah, Muhammed b. *Risaletü'l-İmam Muhammed b. Eflah fi Halkul'Kur'an*. el-Mektebetu's-Şâmîle el-İbâdiyye, ts.
- Emîn, Ahmed. *Duha'l-İslâm*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2004.
- Eş'ârî, Ebü'l Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Ettafeyyîş, Muhammed. *Himyanu'z-Zâd ilâ Dâri'l-Meâd*. Vizâretu't-Turâs ve's-Sekâfe, 1980.

- Gür, Eyüp. “Kemalpâşazâde'nin Halku'l-Kur'an Problemine Yaklaşımı”. *Danışname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2022).
- Halilî, Ahmed b. Hamed el-. *el-Hakku'd-dâmiğ*. Cezayir: el-Mektebetu's-Şâmile el-İbâdiyye, 2. Basım, 1991.
- Hamavî, Yâkût b. Abdillâh el-. *Mu'cemü'l-Buldan*. 5 Cilt. Beyrut: Daru's-Sadr, 1983.
- İbn Hazm. *El-Fasl Fi'l-Milel Ve'l-Ehva' Ve'n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*. çev. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- Kandemir, M. Yaşar. “Ahmet b. Hanbel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/75-80. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kutluay, Yaşar. *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*. Ankara: Ay-yıldız Matbaası, 1968.
- Ma'mer, Ali Yahyâ. *el-İbâdiyye Beyne'l-Firaki'l-İslamiyye*. el-Mektebetu's-Şâmile el-İbâdiyye, ts.
- Nallino, Carlo A. “Rapport fra la Dogmatica Mu'tazilite e quella degli ibâditî dell'africa settentrionale”. *Rivista degli studi orientali* 7/2 (1916), 455-460.
- Nefûsî, Ebu Hafs Amrus b. Feth. *Usûlü'd-deynûneti's-sâfiye*, thk. Hâc Ahmed b. Hamu Karrûm. Maskat: Vizâretu't-Turâs ve's-Sekâfe, 1999.
- Onat, Hasan. vd. (ed.). *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*. Grafiker Yayınları, 2018.
- Öz, Mustafa. “Deysâniyye”. *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 9/270. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özdemir, Ahmet. *İbâdiyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî'b B. Habib'in Müsnedi*. Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Özdemir, Ahmet. “İbâdiyye'nin Erken Dönem Hadis Kaynakları”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/36 (Şubat 2019), 526-556.
- Rençber, Fevzi. “Anadolu Aleviliğinde Şecere Geleneği -Bir Ağuiçen Ocağı Örneği”. *Alevilik Araştırmaları Dergisi = The Journal of Alevi Studies* 3 (2013).
- Rençber, Fevzi. “İslam Mezhepleri Tarihi Dersine Yönelik Görüş ve Beklentiler (Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği)”. *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* XI/1 (2018).
- Rençber, Fevzi. “İslam Birliği İnşâsında Bir Engel Olarak Mezhep-Cemaat Taassubu ve Çözüm Yolları”. *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* X/1 (2017).

- Sâlimî, el-İmam Ebî Muhammed Abdullah b. Humejd. *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, Tsh. Ahmed b. Hemd el-Heleyli, thk. Doktor Abdurrahman Umeyra. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1409.
- Şehristani, Muhammed. *Milel ve Nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Littera Yayıncılık, 2011.
- Taşkın, Bilal. "Erken Dönem Bir İbâzî Teorisyonu: Abdullah b. Yezîd el-Fezârî'nin (II. -III. yüzyıl) Kitâbü't-tevhîd'i ve Kelâmî Perspektifi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 10 (2021).
- Üzüm, İlyas. "Mücessime". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 31. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Vercelânî, Ebu Yâ' kub Yusuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî. *ed-Delîl ve'l-burhân*, thk. Sâlim b. Hamed el-Hârisî. 3 Cilt. Uman: Vizâretu't Turâs ve Sekafetu, 2. Basım, 2006.
- Vercelânî, Ebu Yâ' kub Yusuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî. *ed-Delîl ve'l-burhân*, thk. Sâlim b. Hamed el-Hârisî. 1-2 Cilt. Uman: Vizâretu't Turâs ve Sekafetu, 2. Basım, 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Eş'ariyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/447-455. İstanbul:TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Halk'ul-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.15/371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yıldız, Harun. "Berrâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. EK-1. Ankara: TDV yayınları, 2020.
- Zehra, Muhammed Ebu. *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*. çev. Ethem Ruhi Fıglalı, Osman Eskicioğlu. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1970.

Extended Summary

The term Khalq al-Qur'an is related to whether the Quran was created or not. This concept does not appear in the Holy Quran. It is not possible to come across this expression in early hadith sources. This issue has been discussed within the framework of divine attributes. As a result of these discussions, it became one of the focal issues in the separation of sects and became a political and religious issue. Due to its religious and political consequences, it has led to the emergence of groups and parties that think differently. The polarizations that occurred in the society therefore also affected the attitudes of the administrators. The issue of Khalq al-Qur'an negatively affected many groups, including scholars, due to the harsh attitudes of the rulers during the Abbasid period. We tried to reveal how this issue, which brought about political and theological debates, was discussed by the Ibādīs, and which topics were focused on, by examining the works of Ebû Ya'kûb al-Vercelânî (d. 570/1175), an important scholar of the Ibādīs. In his work titled *ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-`uqûl* by Ebû Ya'kûb al-Vercelânî, one of the important scholars of the Ibādīs, Vercelânî tried to explain the subject of Khalq al-Qur'an by centering on the divine attributes and in this regard, he put forward his criticisms against sects that thought differently. In our study, we tried to determine the ideas of the Ibādīs on the issue of Khalq al-Qur'an and Vercelânî's views, claims and criticisms on the issue.

Our study consists of two headings. Under the first heading, we tried to reveal the differences and similarities by referring to the views of classical and contemporary scholars of the Ibādīs on this issue and comparing them with the views of other sects. Under the second heading, we worked by focusing on the work of Vercelânî, an important scholar for Ibādīs, called *ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-`uqûl*, we try to reach a conclusion covering his views, his approach to the subject within the framework of divine attributes, and his criticisms towards other sects.

It is seen that Vercelânî meticulously criticized the Ash'arites, Mu-sabbiha, and Mucassima regarding the creation of the Quran. While Vercelânî thinks like Mu'tazila on the issue of the Qur'an, we see that he tries to explain it differently in terms of method. While Mu'tazila tries to evaluate the issue of the creation of the Quran in terms of God's person and attributes, Ibadiyya tries to understand it more in terms of essence. While Vercelânî tries to explain it in terms of both its nature and attributes, he explains it by using both rational and transmitted evidence as a method.

The basis of Ibadiyya's theological views was determined by their understanding of monotheism and faith. Faith must be supported by verbal confession and deeds. The unity of language and deeds is important. The basis of divine attributes is monotheism. The simile is rejected. Vercelâni's theological views are not different from the views of Ibâdiyye. He examined the subject of divine attributes in depth in his works.

Vercelâni avoids using the names and adjectives used by opponents for people for God. He argues that no adjective can be used for Allah, and that if used, it will produce a wrong result due to reasons arising from language. He insistently argues that God cannot be compared to created things in any way. He states that the adjectives and wrong concepts used for God cause God's essence to be divided and fragmented into symptoms. He also reveals this thought about the people of the Qur'an. In other words, he argues that whether the Quran was created or not can be understood by understanding the attributes fully and correctly. Vercelâni argues that there is nothing ancient in terms of existence other than God. He states that the Quran is not ancient for this reason. Vercelâni argues that the Quran consists of sounds and letters. For this reason, he states that the Quran is an object or an accident. It expresses that it is not possible for something that is created, fragmented, material and accidental to be ancient.

Vercelâni puts forward his own thesis about divinity. According to him, certain premises are needed for divinity. These premises are entities and verbs. It is used to prove existence. Verbs are created. The one between these two premises is called an adjective. He states that Allah can't be divided into different attributes. God has certain characteristics. However, these do not mean adjectives. Allah has all the intended features within Himself. The view that all attributes cannot be separated and that Allah is everything reveals that Vercelâni is in close agreement with Cehmiyye on this issue. He explains this situation with examples as follows: "If life was created, the pre-life would have been mortal. If knowledge (ilm) was created, it could not be known before. If power was created, there would have been weakness before it. If the will (disciple) was created, it would be condemned beforehand. The words of the Quran are not connected with the attributes of life. If the Quran had not been created, there would have been silence before it. Because it is not right for those who do not speak to be silent or silent. This situation is not like the adjective of science. He who is not a scholar is ignorant. He who has no power is helpless. Silence is not the opposite of speech. Silencing is its opposite." Vercelâni argues that comparing God to humans through attributes devalues God. Vercelâni's views on this subject seem to be

close to Mu'tazila. Because, according to Mu'tazila, calling Allah knowledgeable means that Allah is negated due to ignorance, and saying "Allah is Semite" means negating Allah due to deafness.

According to Vercelânî, the Quran was created. In other words, it is a creature. He says that there are many proofs that the Quran is created. The greatest evidence is the evidence showing that Allah is the creator of everything and the inferences that the Quran is a creation. The verses sent down are meant by inferences. While Vercelânî thought like the Mu'tazila on the issue of the Qur'an, he tried to explain it differently in terms of method. While Mu'tazila tried to evaluate the issue of the creation of the Quran in terms of God's person and attributes, Ibadıyya tried to understand it more in terms of essence. Vercelânî, on the other hand, tried to explain it in terms of both its nature and attributes and explained it by using both rational and transmitted evidence as a method. He mostly criticizes Ash'arites, Musabbiha, and Mucassima regarding Khalq al-Qur'an. He advocates a similar view to Mu'tazila.